

РІЗНОРІВНЕВІ КОРЕЛЯЦІЇ ПОЯСНЮВАЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ: ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано спосіб оформлення пояснювальних семантико-синтаксичних відношень на рівні простого і складного речень та приєднувальних конструкцій. Установлено, що граматичне значення пояснення послідовно співвідносне з підрядним типом синтаксичного зв'язку, головню з його опосередкованим виявом.

Ключові слова: пояснення, опосередкований підрядний зв'язок, відокремлений член, прислівний різновид зв'язку, детермінантний різновид зв'язку.

Система синтаксичних зв'язків, що перетворюють окремі складники граматичних конструкцій на комунікативні одиниці, попри свою ґрунтовну опрацьованість, і досі привертає увагу мовознавців. Прагнення встановити систему співвідношень між семантико-синтаксичною і формальною організацією речення спонукає дослідників зважати на цілу групу чинників, що визначають особливості його формально-синтаксичної будови, – від типу мови до лексичного значення окремого слова. Самобутність кожної мови на синтаксичному рівні якраз і формується значною мірою внаслідок протиставлення іншим комплексу виражальних засобів, що регулярно оформлюють те саме значення. Попри те, що граматичне значення має вищий рівень узагальненості порівняно з лексичним, у мові чітко простежуються тенденції до кореляції семантико-синтаксичних відношень з певними типами і формами синтаксичних зв'язків. Традиційна дихотомія сурядність – підрядність сформувався не просто на основі граматичних особливостей поєднаних компонентів, а й з урахуванням співвіднесеності з вираженням найзагальніших значень незалежності та підпорядкованості предметів, ознак чи ситуацій. Скажімо, причиново-наслідкові відношення оформлюються з допомогою різних форм підрядного зв'язку; натомість існування паралельних, незалежних одна від одної реалій віддзеркалює сурядність. Специфічним виразником граматичного зв'язку й водночас носієм «чистого» граматичного значення постають сполучники, які й сигналізують про формування між складниками речення певного різновиду семантико-синтаксичних відношень. Безсполучникове поєднання компонентів традиційно вважають таким, що не завжди має

виразну семантико-синтаксичну своєрідність, особливо за умови незворотності до сполучникових конструкцій або неоднозначної співвіднесеності з ними [1; 3]. Саме тому поєднання компонентів з допомогою спеціалізованих сполучників належать до ядерних форм вираження певного значення. У центрі нашої уваги перебувають конструкції, компоненти яких поєднано з допомогою пояснювальних сполучників (див. корпус пояснювальних сполучників у словнику [2]), що виражають, відповідно, різні відтінки пояснювальних семантико-синтаксичних відношень. Мета дослідження – простежити, чи можна встановити тенденції послідовної кореляції граматичного значення пояснення із певним типом синтаксичного зв'язку. Його актуальність вмотивовано неоднозначністю трактування місця пояснювальних конструкцій у граматичному ладі української мови як на рівні простого, так і на рівні складного речення.

Семантико-синтаксичні відношення пояснення окреслено як значення, що полягає в «повторному називанні, але іншими лексико-граматичними засобами, того самого явища дійсності» [6, с. 513], а з-поміж особливостей його вираження варто назвати такі: двокомпонентність структури, яка формується внаслідок членування на пояснюваний і пояснювальний складники; незворотність цих складників, зумовлена чітко встановленим місцем сполучника; їхня однофункційність та семантико-синтаксична однотипність [1, с. 345]. Аналіз структур мовлення дає змогу простежити послідовну реалізацію пояснювальних семантико-синтаксичних відношень на різних рівнях організації граматичних одиниць – у простому ускладненому і в складному реченні, а також у надфразній єдності. Отже,

виявити закономірність оформлення аналізованого значення можна тільки внаслідок аналізу виражальних засобів у всіх цих конструкціях.

Під час опису пояснювальних структур найбільше труднощів викликає неоднаковість співвідношень між їхніми компонентами в різних аспектах речення. По-перше, спираючись на логічні відношення підпорядкованості пояснювального компонента пояснюваному, з боку комунікативної організації виразно окресленою постає нерівноцінність складників пояснювальної конструкції, напр.: *Тоді Євмен, шукаючи матеріалу для письма, винайшов те, що відоме тепер під іменням «пергамен», тобто ягнячу або телячу відповідним чином виготовлену шкіру* (П. Загребельний); *Дискусії про те, як вважати тепер гуску: чи її забито на полюванні, тобто вона законна дичина, чи вона упокоїлася власною смертю, тобто вона дохла, – тривали недовго* (Остап Вишня), адже семантика постпозиційного компонента постає додатковою, супровідною до препозиційного, а поява пояснювальної частини зумовлена суб'єктивним чинником – прагненням виявити якнайбільше ознак зображеної ситуації, щоб уможливити для адресата правильне її розуміння. Саме комунікативна нерівнозначність складників пояснювальної конструкції найвиразніше проступає на тлі інших її ознак. По-друге, на рівні формально-граматичної структури пояснюваний і пояснювальний компоненти не мають ознак залежності одне від одного, є ізофункційними, пояснюваний компонент не зумовлює виникнення пояснювального, напр.: *Говорили про буденні речі, як-от завтрашні заняття, їжу* (Г. Пагутяк); *Гірше могло статися з речами, про які всі були певні, що їх спіткає печальна доля, а саме: все, що було ліпшого, щезне після зворушливої опіки цих «теплих ребят»* (І. Багрянний). По-третє, семантико-синтаксичні відношення пояснення встановлюються між різними позначеннями того самого предмета чи ситуації, є семантично однотипними, а тому не можна стверджувати про незалежність чи підпорядкованість поєднаних понять, адже йдеться про поєднання різних номінацій того самого поняття, напр.: *Князь і його наближені хотіли скористатись моїм даром, і боялись водночас, а от прості люди, як-от цей Кирило, бачили в мені дитину-сироту, котрій треба допомогти знайти своє місце в світі* (Г. Пагутяк); *Командир гвардійців підняв руку й суворо звелів усім жінкам і дітям іти геть, бо інакше, сказав, він змушений буде стріляти – тобто що він розстріляє*

їхніх чоловіків і синів тут на місці (І. Багрянний). Саме незворотність семантико-синтаксичних відношень до логічних відношень субординації (як за підрядності) чи координації (як за сурядності) чи не найбільше спантеличує дослідників під час встановлення місця досліджуваних структур у системі синтаксичних одиниць. Ураховуючи всі окреслені ознаки пояснювальних конструкцій, більшість дослідників доходять висновку про їхній контамінований характер, що полягає в подібності як до сурядності, так і до підрядності водночас. Цю неоднозначність аналізованих складних речень віддзеркалено й на рівні термінологічного окреслення їхнього статусу: їх називають конструкціями сурядності-підрядності та підрядності-сурядності [2], синкретичними реченнями [1]. Очевидно, що ці номінації мають на меті відтворити їхню складність та багатоплосковність. Як нам видається, якщо взяти до уваги регулярність вираження пояснювального значення в різномірних побудовах, то питання про специфіку формально-синтаксичної організації пояснення все-таки можна успішно з'ясувати в межах традиційних понять сурядності / підрядності.

Найнижчим щаблем для реалізації аналізованого значення постає просте ускладнене речення, пояснювальний компонент у якому завжди є відокремленим членом. Значення пояснення постає додатковим нашаруванням до основного граматичного значення і формується внаслідок згортання предикативної конструкції – речення тотожності – до будь-якого з компонентів структурної схеми речення, напр.: *А колись же було все так розмірене конкретно, так спокійно й неквапно, їхні статті навперемін з'являлися в журналі, що виходив один раз на квартал, (як часто? – обставина) тобто всього лиш чотири рази* (П. Загребельний) — *Один раз на квартал – це чотири рази на рік; В нетерплячого читача, (у кого? – додаток) зокрема ж – у читача, що звик до простоти й граничної ясності клясичного роману, може виникнути питання – де ж, нарешті, відбувається дія?* (І. Багрянний) — *Нетерплячий читач – читач, що звик до простоти й граничної ясності клясичного роману; Інші, (які? – прикладка) як-от Бучма, роки життя віддали новому мистецтву, створивши для тисяч і тисяч екранів не тільки вітчизняних, а й чужоземних кінотеатрів образи, незабутні й досі* (М. Бажан) — *Інші – це і Бучма також, тому не може бути реалізоване на рівні простого семантично елементарного речення. Як свідчать наведені приклади, компоненти*

пояснювальної конструкції є ізофункційними; постпозиційний складник здебільшого дублює граматичну форму препозиційного, що передбачає поєднання пояснювального компонента з предикативним центром речення за допомогою пояснюваного складника; порядок членів пояснювальної конструкції є незворотнім. В українському мовознавстві такий різновид синтаксичного зв'язку визначено як підрядний опосередкований [1; 3].

Пошук ознак підрядного зв'язку в оформленні пояснювальних семантико-синтаксичних відношень на вищому рівні – складного речення – так само дає змогу зробити висновок про подібність за низкою ознак до конструкцій гіпотаксису, адже основні засоби зв'язку залишаються незмінними – сполучник, співвіднесеність граматичних форм і семантична одноплановість складників; єдиний аспект, що суттєво відрізняє пояснювальну конструкцію в складному реченні від пояснювальної конструкції на рівні складного речення, – структурна схема компонентів. Завдяки аналізу способу зв'язку предикативних частин у реченнях з пояснювальним значенням видається можливим виокремити з-поміж них речення з прислівним і приреченневим різновидами підрядного зв'язку.

Розгортання формально-граматичної структури компонентів, між якими встановлюються пояснювальні відношення, може відбуватися за двома різними сценаріями, і саме від цього залежить встановлення різновиду підрядного зв'язку. Якщо опорний компонент є окремою синтаксемою (не предикатною), то синтаксичний зв'язок між ним та пояснювальною частиною визначаємо як підрядний прислівний, напр.: *Сюди причислялися малоземельні бідняки, халупники, тобто такі, що жили в найманих хатах...* (І. Вільде); якщо ж обидва компоненти побудовані за структурною схемою простого речення, то зв'язок між ними кваліфікуємо як приреченневий, напр.: *Водночас, у багатьох дослідженнях констатується значущість при розрізненні сурядного і підрядного зв'язку інтонаційного малюнку, тобто інтонація постає як взаємозв'язаний із сполучником засіб вираження певного зв'язку* (А. Загнітко).

Опосередкований характер підрядного зв'язку не залежить від структурної схеми поєднаних компонентів – це можуть бути як окремі члени, так і предикативні частини. Скажімо, у реченні *Ті, що вигадали щитки, були діалектиками, однак, подолавши проблему затемнення світу, не змогли подолати істини, яку самі і сповідували, а саме, що все має в собі*

власне заперечення (І. Багрянний) обидва компоненти пояснювальної конструкції пов'язані з предикатом об'єктними відношеннями, а між ними внаслідок конкретизації пояснюваного додатково формується атрибутивне значення. Тобто підрядний зв'язок матиме не двокомпонентний характер, а трикомпонентний за умови, якщо пояснюваний елемент не є присудком у структурі головної частини складного речення. У таких реченнях пояснюваний компонент опосередковує зв'язок між предикативним центром та пояснювальним, напр.: *Тут Андрій згадав Нечаєву, і кров прикипіла йому до обличчя, та він опанував себе, сів «правильно», щоб поставив ноги коліно до коліна й поклав на них руки* (І. Багрянний). Якщо ж пояснюваний компонент виконує функцію присудка в головній частині складного речення, то зв'язок між ним та пояснювальним визначаємо як підрядний детермінантний, напр.: *Влаштували домашні арешти в'їтам, тобто тримали їх під вартою на час страйку* (І. Вільде). На відміну від попереднього прикладу, опосередкований характер синтаксичного зв'язку в цьому реченні не має повного формального вираження: обидва члени пояснювальної конструкції співвідносяться як предикати з формально не вираженою суб'єктною синтаксемою: *Вони влаштували домашні арешти в'їтам, тобто тримали їх під вартою*, а між пояснюваним і пояснювальним компонентами формуються додаткові семантико-синтаксичні відношення способу дії. Такі речення є здебільшого односуб'єктними, що й уможливує формальну незаповненість позиції підмета в другій частині, напр.: *А як лягає спати, то все просить: розкажи, татку, як ото вітер в лісі ялинками вітерує, себто шумить...* (О. Гончар), або вживання займенника як додаткового лексичного засобу зв'язку, напр.: *Недобрий, неправедний вчинок нікуди не дівається, тобто він лишається на нашій душі* (В. Підмогильний). Коли ж складне речення є різносуб'єктним, то жоден з компонентів його граматичної основи не може бути пропущеним, а синтаксичний зв'язок між його складниками має «класичний» вияв підрядного детермінантного, напр.: *Їй це справді так, але ж розпалась імперія, тобто відпала більшість колоній та залежних племен і народів, самі ж гуни не могли отак запастися в небуття!* (І. Білик). У таких реченнях підрядний зв'язок встановлюється тільки між двома компонентами, тож його детермінантний характер не ускладнюється опосередкованістю щодо третього складника. Так само детермінантний

неопосередкований різновид підрядного зв'язку встановлюється між пояснюваною і пояснювальною предикативними частинами в межах елементарного складнопідрядного речення, напр.: *Висловлення – це актуалізоване речення, **тобто** воно релятивізоване щодо мовця і слухача, комунікативного акту, мовленнєвого і немовленнєвого контексту, і відображає ілюктивні смисли* (А. Загнітко).

Приєднувальні конструкції є синтаксичною одиницею вищого рангу, ніж речення, що характеризується «психологічною ознакою непередбачуваності, експресивно-синтагматичною ознакою (оскільки це конструкції, частини яких не зменшуються до однієї смислової площини, логічно не поєднуються в одне цілісне уявлення) і семантичною ознакою (приєднування являє собою додаткове судження)» [5], а також «однобічною залежністю й постпозиційним розташуванням приєднуваної одиниці, переривчастим характером зв'язку між частинами, який супроводжується зниженням голосу перед другим елементом, інтонаційною завершеністю базового, значною паузою, наголосом на сполучниках і сполучних словах та логічним виділенням доданого компонента» [4, с. 7]. Специфіка приєднувального компонента – його вторинність, додатковість у комунікативному аспекті – логічно узгоджується з розподілом комунікативних ролей пояснюваного і пояснювального складників на рівні всіх граматичних конструкцій, тому за актуального членування пояснювальний компонент завжди посідає позицію реми. Цікаво, що сама поява приєднувального складника з пояснювальним значенням (щоправда, не власне його поява, а ще й порядок розташування компонентів в основному реченні), визначає темо-ремний поділ основного речення, адже завжди актуалізує комунікативну значущість пояснюваного, висуваючи його в позицію реми, напр.: *У розвинених країнах близько 50 % активів підприємств складають права на об'єкти інтелектуальної власності, // а в Україні цей показник менший 1 %.* **Тобто** у бізнесменів України є великий і ще невикористаний резерв для завоювання ринку, отримання значних прибутків, розвитку інноваційних процесів (www.niss.gov.ua); *Адже еволюція суспільства – це зміна стереотипів від «божества», яким є щось природне, матеріальне до «божественного», яким є щось духовне, інтелектуальне.* **Наприклад**, у співвідношеннях понять «монарх» – «монархія» максима змістилася від поняття «монархія для монарха» до поняття «монарх для монархії» (О. Сушинський).

Семантико-синтаксичні відношення пояснення на рівні приєднувальних конструкцій з пояснювальним значенням загалом виявляють ті самі семантичні модифікації, що й поліпредикативні утворення сполучникового типу, але в таких побудовах чіткіше виявляються додаткові семантико-синтаксичні відношення між пояснюваним та пояснювальним компонентами: атрибутивні, напр.: *Разом обдумували це, вишукували способів, і одна із старших віком доярок навіть запропонувала вдатись до... зоряної води!* **Тобто** такої, що ніч простояла в дійниці при зорях (О. Гончар); мети дії, напр.: *Нас з Сонцем поділили: йому дали володіти світом вдень, а нам уночі.* **Тобто** щоб ми ніколи не стрівалися (М. Стельмах); висновку, напр.: *...люди, після того, як помруть, переселяються у Царство Небесне.* **Тобто** коли ми помremo, ми будемо жити у Бога (Д. Матіяш); причини, напр.: *Він – ідеаліст, я ж – рядовий матеріаліст...* **Тобто** він більше про свій дух дбає, а я – про своє тіло (В. Дрозд); умови, напр.: *То, значить, думка живе довше, ніж ми.* **Особливо** коли вона кимсь висловлена... (У. Самчук). Подібно до складного речення, пояснення може стосуватися як окремої синтаксеми, так і всього речення, а зв'язок між ними мати як опосередкований, так і неопосередкований вияв, напр.: *А що ти з того матимеш?* **Тобто** скільки платитимуть тобі місячно, чи тиждень, чи як уже там? (І. Вільде) – неопосередкований детермінантний різновид підрядного зв'язку; *Та ви ж не забувайте, Елізо, що в нас же не буде старих порядків.* **Наприклад**, ніяких держав не буде, значить, к чорту всяких президентів, міністрів, армії, різних урядовців (В. Винниченко) – опосередкований детермінантний зв'язок; *І запросив не просто так, а натякнувши, що цей фільм стане першим у серії, яку вони подивляться разом.* **Тобто**, як казали в старі часи, запрошував «з серйозними намірами» (Ю. Мушкетик) – опосередкований прислівний зв'язок.

Отже, семантико-синтаксичні відношення пояснення в українській мові послідовно оформлено з допомогою підрядного типу синтаксичного зв'язку. З огляду на похідність пояснювального значення, що формується внаслідок формального згортання речень тотожності, пояснювальний компонент завжди ускладнює просте речення як на рівні семантико-синтаксичної (через встановлення додаткових предикативних відношень між пояснюваним і пояснювальним складниками), так і формально-граматичної структури (пояснювальна частина виконує функцію

відокремленого члена речення). На рівні простого речення пояснювальний компонент поєднано з предикативним центром з допомогою підрядного опосередкованого зв'язку, у складному ж реченні зв'язок пояснюваного і пояснювального компонентів реалізується в одному з двох різновидів – прислівному чи детермінантному,

зумовленому структурною схемою пояснюваного складника. Подібно до простого речення, прислівний зв'язок у таких реченнях завжди має опосередкований характер, а опосередкованість детермінантного зв'язку визначає синтаксичний статус пояснюваного в загальній структурній схемі речення.

Список літератури

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
2. Городенська К. Граматичний словник української мови : Сполучники / К. Городенська. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2007. – 340 с.
3. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови : Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
4. Коцюбовська Г. А. Приєднувальні конструкції: функціонально-текстовий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г. А. Коцюбовська. – Дніпропетровськ, 2002. – 16 с.
5. Полупан Е. Б. Отчлененные фрагменты присоединительного характера и их роль в тексте [Електронний ресурс] / Е. Б. Полупан // Наука, образование, общество : Филология. – 2004. – № 4. – Режим доступу: <http://journal.sakhgu.ru/archive2.php?div=1>. – Назва з екрана.
6. Українська мова : Енциклопедія / [редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
7. Христіанінова Р. О. Підрядність як синтаксична категорія / Р. О. Христіанінова // Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія : Лінгвістика і літературознавство : [міжвуз. зб. наук. ст.]. – 2009. – Вип. XX. – С. 514–520.

O. Kadochnikova

MULTILEVEL CORRELATION OF EXPLANATORY STRUCTURES: FORMAL GRAMMAR ASPECT

The article analyzes the way of arrangement of explanatory meaning on the levels of simple and complex sentences and connecting structures. It is proved that the grammatical meaning of explanation consistently correlates with hypotaxis, mainly with its indirect expression.

The meaning of explanation in Ukrainian is consistently executed with the help of subordinate type of syntactic connection, because of the functional similarity but “unequality” of two parts of explanative constructions. Analyzed constructions are always derivative. Derivation of explanation is forced by the formal elimination of sentences of equality, the explanatory component always complicates a simple sentence at the both levels: of semantic (because of establishment of additional predicative relations between explainable and explanatory constituents) and formally-grammatical structure (explanatory part is the separated part of sentence). At the level of simple sentence, an explanatory component is connected with a predicative center with the help of the indirect subordinate connection and in the complex sentence connection of explainable and explanatory components is realized in two varieties – the explanatory component may distribute only one part of the previous predicative part or be predefined by the structure of the whole explainable constituent. In both simple and complex sentences, the connection between explainable and explanatory components always has the mediated character and it is determined by three components: the main part subordinates explainable parts and the last one subordinates explanatory part. The indirect determinant or word kind of connection characterized the syntactic status of explainable in a general structure of sentence.

Keywords: explanation, indirect subordinate connection, separate members, word kind of connection, determinant kind of connection.

Матеріал надійшов 27.07.2016